

СІМЕЙНІ СТОСУНКИ ЯК ДЕТЕРМІНАНТА АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

FAMILY RELATIONSHIPS AS A DETERMINANT OF ADOLESCENT AGGRESSIVE BEHAVIOR

DOI: 10.69842/DIDACTICS.2025.1.03

Агресивна поведінка у підлітковому віці є однією з найактуальніших проблем сучасної психології та педагогіки, оскільки вона безпосередньо впливає на соціальне функціонування особистості, її психологічне благополуччя та рівень адаптації у суспільстві. Спостерігається загострення проблеми агресивності серед молоді, що пов'язано з нестабільними соціальними, економічними та культурними умовами, які зумовлюють посилення негативних емоційних станів, конфліктності та напруженості у міжособистісних взаєминах. Особливої уваги заслуговує роль сімейного середовища у формуванні схильності підлітків до агресивної поведінки, оскільки саме у сім'ї закладаються основи емоційного реагування, комунікативних навичок та регуляції поведінкових реакцій.

Сімейні стосунки визначають соціально-психологічний клімат, у якому розвивається особистість дитини. Вплив стилю виховання, рівня емоційної підтримки, частоти та інтенсивності конфліктів у сім'ї має вирішальне значення для становлення поведінкових моделей підлітка. Недостатня увага до емоційних потреб дитини, авторитарні або, навпаки, надмірно ліберальні виховні підходи, часті сварки між батьками чи відсутність довірливого спілкування між членами родини можуть сприяти розвитку агресивних реакцій, що надалі проявляються у соціальній взаємодії.

Таким чином, актуальність дослідження впливу сімейних стосунків на агресивну поведінку підлітків зумовлена необхідністю розробки ефективних профілактичних заходів для гармонізації сімейного середовища та зниження рівня агресії у дітей цього віку.

Ключові слова: агресивна поведінка, підлітковий вік, сімейні стосунки, емоційний клімат сім'ї, стиль виховання, профілактика агресії, соціальне навчання, психологічні тренінги, сімейні консультації, корекція агресії.

Aggressive behavior in adolescence is one of the most pressing issues in modern psychology and pedagogy, as it directly affects an individual's social functioning, psychological well-being, and level of adaptation in society. The problem of aggression among young people is becoming increasingly acute due to unstable social, economic, and cultural conditions, which contribute to heightened negative emotional states, conflicts, and tension in interpersonal relationships. The role of the family environment in shaping adolescents' predisposition to aggressive behavior is of particular importance, as it is within the family that the foundations of emotional response, communication skills, and behavioral regulation are established.

Family relationships define the socio-psychological climate in which a child's personality develops. The impact of parenting style, the level of emotional support, the frequency and intensity of conflicts in the family play a decisive role in shaping adolescents' behavioral patterns. Lack of attention to a child's emotional needs, authoritarian or excessively liberal parenting approaches, frequent parental quarrels, or the absence of trusting communication between family members can contribute to the development of aggressive reactions, which subsequently manifest in social interactions.

Thus, the relevance of studying the impact of family relationships on adolescent aggressive behavior is determined by the necessity of developing effective preventive measures to harmonize the family environment and reduce aggression levels among children of this age.

Key words: aggressive behavior, adolescence, family relationships, family emotional climate, parenting style, aggression prevention, social learning, psychological training, family counseling, aggression correction.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Одним із ключових аспектів проблеми агресивної поведінки у підлітковому віці є її тісний взаємозв'язок із соціальним середовищем, насамперед із сімейними стосунками. У сім'ї закладаються базові моделі міжособистісної взаємодії, формуються навички комунікації, саморегуляції та конструктивного вирішення конфліктів. Недостатній рівень емоційної підтримки, наявність жорстких виховних практик, низький рівень залученості батьків у життя дитини або, навпаки, надмірна вседозволеність можуть стати передумовами формування агресивних патернів поведінки у підлітків. З огляду на це, важливим напрямом дослідження є не лише визначення рівня агресивності та її проявів у підлітків, а й аналіз факторів, що сприяють її розвитку, зокрема особливостей сімейного виховання та характеру взаємин між членами родини. Окремої уваги потребує пошук ефективних шляхів профілактики агресивної поведінки через гармонізацію сімейних стосунків, навчання батьків конструктивним методам комунікації та розвитку в підлітків навичок саморегуляції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Агресивна поведінка підлітків як соціально-психологічне явище є предметом тривалого наукового інтересу. Багато дослідників розглядали цю проблему через призму різних наукових підходів, намагаючись пояснити її походження, механізми формування та можливі шляхи корекції.

У класичних теоріях агресії, зокрема в роботах З. Фрейда, агресія розглядалася як природжений інстинкт, що є складовою людської природи та потребує виходу у вигляді поведінкових актів. К. Лоренц, підтримуючи біологічний підхід, трактував агресію як механізм виживання, який необхідний для підтримання соціального порядку та ієрархії.

Натомість представники фрустраційно-агресивної теорії, зокрема Д. Доллард та Н. Міллер, пояснювали агресію як реакцію на перешкоди у досягненні цілей, наголошуючи, що її рівень залежить від частоти фрустраційних ситуацій. Це положення є актуальним у контексті сучасних підліткових реалій, оскільки рівень агресії значною мірою зумовлений соціально-економічними умовами, стилем виховання та міжособистісними конфліктами.

Соціально-когнітивний підхід, представлений А. Бандурою, зробив значний внесок у вивчення агресії, довівши, що вона не є вродженою, а формується через соціальне навчання, наслідування моделей поведінки, зокрема батьківських. У зв'язку з

чим особливу увагу було приділено ролі сімейного середовища у розвитку агресивних реакцій.

Дослідниця О. Безпалько детально проаналізувала соціально-психологічні механізми формування агресії у дітей та підлітків, підкреслюючи вплив стилю виховання та рівня емоційної підтримки з боку батьків. Вона вказувала на важливість сімейного клімату у становленні особистості та наголошувала, що виховання в умовах конфліктів та нестабільності може провокувати агресивні реакції у підлітків (Безпалько, 2011).

Практичні аспекти діагностики та корекції агресивної поведінки висвітлювали Т. Кириченко та Н. Баранова, які розробили методики оцінювання рівня агресії та запропонували психокорекційні програми, спрямовані на розвиток емоційного інтелекту, навичок самоконтролю та ефективної комунікації.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Попри значну кількість досліджень у цій сфері, залишаються невирішеними деякі аспекти проблеми. Зокрема, потребує подальшого аналізу динаміка змін рівня агресії у підлітків під впливом сімейного виховання, особливостей взаємодії між батьками та дітьми, а також ефективність корекційних заходів, спрямованих на гармонізацію сімейних стосунків. Саме ці аспекти стали основою для проведення даного дослідження.

Метою статті є теоретичне обґрунтування та емпіричне підтвердження взаємозв'язку між особливостями сімейних взаємин та рівнем агресивної поведінки підлітків, а також розробка корекційних заходів для зменшення агресивності через гармонізацію сімейних стосунків.

Виклад основного матеріалу. Проблема агресивної поведінки у підлітковому віці є предметом багатогранного вивчення в рамках різних наукових парадигм, що охоплюють біологічні, психологічні, соціальні та педагогічні аспекти цього явища. Багато дослідників упродовж тривалого часу намагалися визначити природу агресії, її походження та механізми розвитку, формулюючи теоретичні моделі, які пояснюють детермінанти агресивної поведінки, а також шляхи її регуляції.

Однією з найвпливовіших концепцій у вивченні агресії є психоаналітична теорія, запропонована З. Фрейдом, який розглядав агресію як невід'ємну частину людської природи. У своїй концепції «Танатосу» (інстинкту смерті) Фрейд стверджував, що кожна людина має внутрішній руйнівний потяг, який є біологічно обумовленим і

потребує виходу у формі відповідних поведінкових актів. На його думку, якщо агресивні імпульси не отримують реалізації через соціально прийнятні форми вираження (наприклад, творчість чи спорт), вони можуть накопичуватися та призводити до неконтрольованих спалахів агресії або автоагресивної поведінки (Цільмак, 2005).

Продовжуючи біологічний підхід до пояснення агресивної поведінки, К. Лоренц запропонував етологічну концепцію, відповідно до якої агресія є природженим механізмом виживання. Він зазначав, що агресія, притаманна людині так само, як і тваринам, виконує адаптаційну функцію та сприяє встановленню ієрархії в соціальних групах. Водночас Лоренц наголошував, що агресивність можна регулювати завдяки соціальним нормам та вихованню, що дає змогу спрямовувати природні імпульси у конструктивне русло (Петрінко, 2020).

Кардинально інший підхід до пояснення агресії представили Д. Доллард та Н. Міллер у межах фрустраційно-агресивної теорії. Вони висунули припущення, що агресія є наслідком переживання фрустрації, тобто стану, що виникає у відповідь на перешкоди у досягненні важливих цілей. Автори наголошували, що чим інтенсивнішою та частішою є фрустрація, тим імовірніше, що людина реагуватиме на неї агресивними діями. Відповідно, рівень агресивності підлітка залежить від його досвіду подолання труднощів, а також від наявності або відсутності підтримки у складних ситуаціях (Цільмак, 2005).

У межах соціально-когнітивного підходу О. Дроздов запропонував концепцію соціального навчання, яка докорінно змінила розуміння природи агресивної поведінки. Бандура довів, що агресія не є вродженим рисом, а формується через спостереження за поведінкою інших та її наслідування. Його експеримент показав, що діти, які спостерігають за агресивною поведінкою дорослих, згодом копіюють її у власній поведінці. Це підтвердило тезу про те, що середовище та виховання відіграють вирішальну роль у формуванні агресивних реакцій. Важливим висновком концепції соціального навчання стало те, що підлітки, які зростають у середовищі з високим рівнем конфліктності та агресії (наприклад, у сім'ях, де застосовуються фізичні покарання або практикується жорсткий авторитарний стиль виховання), значно частіше демонструють агресивну поведінку (Дроздов, 2003).

Важливий внесок у дослідження проблеми агресії зробила О. Безпалько, яка аналізувала соціально-психологічні чинники,

що сприяють її розвитку. Вона підкреслювала, що рівень агресивності дітей і підлітків значною мірою залежить від характеру сімейних стосунків, стилю виховання та рівня емоційної підтримки. Зокрема, у своїх роботах дослідниця акцентувала увагу на тому, що виховання в умовах жорсткого контролю, частих конфліктів і відсутності довірливих взаємин між батьками та дітьми формує у підлітків тенденцію до агресивних проявів як спосіб самозахисту або протесту (Безпалько, 2011).

Практичний аспект дослідження агресії розробляла Л. Помиткіна, також досліджувала роль батьківських стратегій виховання у формуванні схильності до конфліктної поведінки, підкреслюючи, що емоційний клімат у родині є визначальним чинником у розвитку здатності підлітка до самоконтролю та конструктивного розв'язання конфліктів (Помиткіна, 2010: 67).

Значну увагу корекції агресивної поведінки приділила Н. Баранова, яка розробила психокорекційні методи роботи з агресивністю у підлітків. Вона наголошувала на важливості розвитку емоційного інтелекту, формуванні навичок самоконтролю та оволодінні ефективними стратегіями комунікації. На її думку, одним із найефективніших способів зниження агресивності є створення у підлітка альтернативних моделей поведінки, які дозволяють вирішувати конфлікти мирним шляхом та виражати емоції через соціально прийнятні форми (Баранова, 2005).

Отже, аналіз наукових підходів до вивчення проблеми агресивної поведінки підлітків свідчить про багатофакторний характер цього явища. Психоемоційні, етологічні, когнітивні та соціально-психологічні концепції доповнюють одна одну, пропонуючи комплексне бачення причин агресії та механізмів її розвитку. Водночас більшість дослідників сходяться на думці, що сімейне середовище є одним із найважливіших чинників, що впливають на формування агресивної поведінки. Це підкреслює необхідність проведення профілактичної роботи не лише з підлітками, а й із їхніми батьками, оскільки корекція сімейного клімату є ключовим аспектом у зниженні рівня агресивності у дітей та підлітків.

Емпіричне дослідження проводилося на базі загальноосвітніх закладів міста, що забезпечило репрезентативність вибірки та дозволило отримати достовірні результати щодо взаємозв'язку між сімейними стосунками та рівнем агресивної поведінки підлітків. Участь у дослідженні взяли 42 підлітки віком від 12 до 16 років, які були розподілені на дві групи: експериментальну (21 особа) та контрольну (21 особа). Такий

розподіл дозволив оцінити ефективність реалізованих корекційних заходів, порівнявши рівні агресивної поведінки на початковому та завершальному етапах експерименту.

Вибіркова сукупність включала підлітків, які демонстрували різний рівень агресивності, що дало змогу простежити індивідуальні особливості їхньої поведінки та проаналізувати динаміку змін у залежності від сімейного середовища. Крім підлітків, у дослідженні також брали участь їхні батьки, які проходили анкетування та брали участь у сімейних консультаціях, що дозволяло отримати комплексну оцінку стану сімейних стосунків та рівня підтримки дитини у родині (Помиткіна, 2010).

Дослідження передбачало три основні етапи: констатувальний, формувальний та контрольний.

На констатувальному етапі проводилося первинне діагностування рівня агресивної поведінки підлітків та особливостей сімейних взаємин, що дало змогу визначити вихідні показники та проаналізувати особливості формування агресії залежно від умов сімейного виховання.

Методологічний інструментарій включав такі методики: методика «Шкала агресивної поведінки» (Т. Кириченко) – дозволяла оцінити рівень фізичної, вербальної та непрямой агресії у підлітків; методика Басса-Даркі – використовувалася для визначення специфіки проявів агресивної поведінки; методика діагностики сімейних стосунків – дозволяла аналізувати типологію сімейної взаємодії, рівень довіри, підтримки та задоволеності взаєминами; спостереження за поведінкою підлітків – здійснювалося у навчальному середовищі та дозволяло отримати додаткові емпіричні дані щодо проявів агресивної поведінки в соціальних ситуаціях.

Результати констатувального етапу засвідчили, що значна частина підлітків, які виховуються у сім'ях із низьким рівнем емоційної підтримки, демонструють підвищений рівень агресивної поведінки. Також було встановлено, що авторитарний стиль виховання та часті конфлікти у сім'ї сприяють формуванню деструктивних форм комунікації у підлітків.

На другому етапі дослідження в експериментальній групі було реалізовано комплекс профілактичних заходів, спрямованих на гармонізацію сімейних стосунків та зниження рівня агресії у підлітків. Робота включала наступні напрями:

1. Психологічні тренінги для підлітків, зокрема:

▪ «Емоційний інтелект: як розуміти себе та інших» – сприяв розвитку навичок розпізнавання та регулювання емоцій.

▪ «Конструктивне вирішення конфліктів» – навчав підлітків ефективним способам взаємодії в конфліктних ситуаціях.

▪ «Сила слова: як вербальна агресія руйнує стосунки» – допомагав формувати навички неконфліктного спілкування.

▪ «Альтернативи фізичній агресії» – ознайомлював із способами зниження емоційної напруги через творчі та спортивні активності.

2. Сімейні консультації, які передбачали аналіз особливостей сімейної взаємодії, розробку спільних стратегій вирішення конфліктів та навчання батьків ефективним комунікативним технікам.

3. Групові заняття для батьків, що були спрямовані на усвідомлення ними впливу виховання на емоційний стан підлітків, аналіз ефективних виховних стратегій та методів подолання конфліктних ситуацій у сім'ї.

4. Інтерактивні сесії для батьків і підлітків, під час яких проводилися командні завдання та творчі активності, спрямовані на покращення сімейної взаємодії.

5. Профілактична арт-терапія, що дозволяла підліткам висловлювати емоції у творчих формах, знижуючи рівень напруги та сприяючи розвитку емоційної саморегуляції.

Заключний етап дослідження передбачав повторну діагностику рівня агресивності підлітків у експериментальній і контрольній групах із використанням тих самих методик, що і на констатувальному етапі.

Висновки. Проведене дослідження дозволило комплексно проаналізувати проблему агресивної поведінки у підлітків та її взаємозв'язок із сімейним середовищем. Було підтверджено, що рівень агресії значною мірою залежить від емоційного клімату в сім'ї, стилю виховання та наявності чи відсутності підтримки з боку батьків.

Констатувальний етап дослідження показав, що підлітки, які виховуються у сім'ях із високим рівнем конфліктності, демонструють підвищений рівень агресивності. Авторитарний стиль виховання, відсутність довірливого спілкування між батьками та дітьми, а також невміння конструктивно вирішувати конфлікти сприяють формуванню деструктивних патернів поведінки у підлітковому віці.

Формувальний етап експерименту довів ефективність комплексного підходу до корекції агресивної поведінки. Було впроваджено систему профілактичних заходів, що включала психологічні тренінги для підлітків, сімейні консультації, групові заняття для батьків, інтерактивні сесії для сімей та арт-терапію. Запропоновані методи сприяли гармонізації сімейного

клімату, зменшенню рівня конфліктності та формуванню у підлітків навичок конструктивної комунікації та саморегуляції.

Контрольний етап засвідчив, що у експериментальній групі спостерігалось значне зниження рівня агресії у порівнянні з контрольною групою, де істотних змін не відбулося. Це підтверджує, що системний підхід до профілактики агресивної поведінки, який включає роботу не лише з підлітками, а й із їхніми батьками, є ефективним засобом зниження рівня агресивних проявів.

Таким чином, отримані результати дозволяють зробити висновок, що сімейні стосунки є одним із ключових чинників, які визначають рівень агресивності у підлітковому віці. Відповідно, робота з батьками щодо формування ефективних стратегій виховання та розвитку емоційної підтримки є важливим напрямом профілактики деструктивної поведінки у дітей та підлітків.

Перспективи подальших досліджень. Подальші наукові розвідки можуть бути спрямовані на більш глибокий аналіз динаміки змін агресивної поведінки у підлітків у довгостроковій перспективі, зокрема через розширення періоду спостережень після завершення корекційних заходів.

Доцільним є дослідження взаємозв'язку між рівнем агресії підлітків та їхньою взаємодією з однолітками, роллю школи та педагогічного впливу у корекції поведінкових проявів. Окремого аналізу потребує вплив соціальних мереж, цифрового середовища та рівня соціалізації підлітків на розвиток агресивної поведінки.

Можливими напрямками подальших досліджень також є розробка диференційованих програм корекції агресивності з урахуванням індивідуально-психологічних характеристик підлітків, їхнього рівня емоційного інтелекту та особливостей сімейного середовища.

REFERENCES/ЛІТЕРАТУРА

1. Baranova N. (2005). Psykhokorektsiia ahresyvnosti ta konfliktnosti u pidlitkiv. *Psykholog*. 36: 17–24. [Баранова Н. (2005). Психокорекція агресивності та конфліктності у підлітків. *Психолог*, 36: 17–24].
2. Bezpal'ko OV. (2011). Sotsialna pedahohika ta sotsialna robota u suchasnomu osvitolohichnomu prostori. *Osvitolohichniy diskurs*. 1: 103–111. [Безпалько ОВ. (2011). Соціальна педагогіка та соціальна робота у сучасному освітологічному просторі. *Освітологічний дискурс*, 1: 103–111].
3. Drozdov OYu. (2003). Sotsialno-psykholohichni factory dynamiky ahresyvnoi povedinky molodi: dys. ... kand. psyk. nauk: 19.00.05. Chernihiv: 225. [Дроздов ОЮ. (2003). Соціально-психологічні фактори динаміки агресивної поведінки молоді: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05. Чернігів: 225].
4. Petrisko V.S. (2020). Konfliktolohiia: kurs lektzii, entsyklopediia, prohrama, tablytsi: navch. posib. Uzhhorod: Vydavnytstvo UzhNU «Hoverla»: 360. [Петрінко В.С. (2020). Конфліктологія: курс лекцій, енциклопедія, програма, таблиці: навч. посіб. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла»: 360].
5. Pomytkina LV. (2010). Psykholohiia sim'i. Kharkiv: 270. [Помиткіна ЛВ. (2010). Психологія сім'ї. Харків: 270].
6. Tsil'mak OM. (2005). Psykholohichni determinanty proiavu ahresii. *Nauka i osvita: nauk.-prakt. zhurnal*. Odesa, 1-2: 38–41. [Цільмак ОМ. (2005). Психологічні детермінанти прояву агресії. *Наука і освіта: наук.-практ. журнал*. Одеса, 1-2: 38–41].

Стаття надійшла до редакції 15.01.2025

Рецензент – доктор педагогічних наук, професор **Ольга ЛІЛІК**

Науковий керівник:

Ірина Вячеславівна БУЖИНА

ORCID 0000-0002-7455-2794

Доктор педагогічних наук, професор,
професор кафедри психології і педагогіки,
Одеський державний університет
внутрішніх справ (Одеса, Україна)
E-mail: bugina.irina@gmail.com

Людмила Василівна ЦЮПА

Здобувачка вищої освіти другого рівня
Інституту права та безпеки,
Одеський державний університет
внутрішніх справ (Одеса, Україна)

Scientific Supervisor:

Irina BUZHINA

ORCID 0000-0002-7455-2794

Doctor of Pedagogical Sciences, Professor,
Professor of the Department of Psychology and Pedagogy,
Odessa State University of Internal Affairs
(Odesa, Ukraine)
E-mail: bugina.irina@gmail.com

Liudmyla TSIUPA

Higher Education Student of the Second Level
Institute of Law and Security,
Odessa State University of Internal Affairs
(Odesa, Ukraine)